

Марко КАНТОР

*аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2412-5795>
e-mail: m.kantor@mios.com.ua*

ОБРАЗ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ ТАДЕУША КОРЗОНА

Розглянуто особливості дослідницьких підходів польського історика Т. Корзона до вивчення походження та ранньої історії українського козацтва в час до створення першого козацького реєстру та реформ польського короля С. Баторія. Вивчено особливості інтерпретацій та оцінок ученим різних проблем минулого козаків. Проаналізовано специфіку підходів науковця до висвітлення теорії про походження козаків із татарського середовища, зображення діяльності перших козацьких керівників, зокрема О. Дашковича, П. Ляницкороньскі, Д. Вишневецького, князів Ружинських та І. Підкови, подій, пов'язаних із заснуванням Січі на о. Хортиця та військової організації козаків.

Розглянувши наведені у працях Т. Корзона факти та їхню інтерпретацію, відзначено вагому роль історії українського козацтва в його дослідженнях минулого польського війська та військової історії. Зауважено, що займаючись історичними студіями на зламі XIX і XX ст., учений перебував під значним впливом тогочасних історіографічних конструкцій та політичних ідей, зумовлених домінантними концепціями епохи неоромантизму та перебуванням польського народу під іноземним поневоленням. Констатовано, що ідеї боротьби за незалежність диктували інструментальне використання історії для «зміцнення сердець», що часто призводило до пошуку різноманітних ворогів у представниках інших народів, із якими поляків поєднувало чимало сторінок спільної складної історії. Спостережено, що українське козацтво як частого суперника польської влади нерідко дослідник зображав у темних тонах.

Виснувано, що негативні конотації в образі ранньої історії козацтва демонстрували через теорії про татарське, а отже, расово й цивілізаційно чуже походження та зображення запорожців як бунтівної варварської стихії.

Ключові слова: Тадеуш Корзон, польська історична наука, козацтво, татари, Січ, історичний стереотип.

Злам XIX і XX ст. знаменувався активним розвитком польської історіографії, коли динамічний поступ та вдосконалення наукової історичної методології у світовій науці сприяли виходу історичних студій на новий, високий, рівень розвитку. Саме цьому часу притаманні масштабні дослідження, публікації джерел й поява фундаментальних праць із різних проблем минулого. Одним із тодішніх провідних істориків був Тадеуш Корзон (Tadeusz Korzon) – автор ґрунтовних праць, актуальних до сьогодні, зокрема «Історії Польщі» й особливо «Історії війн та війська Польщі». У

дослідженнях він звертався і до багатьох сторінок спільного українсько-польського минулого. Для нас важливе вивчення проблем історії українського козацтва та його появи, представлені у працях, які неабияк впливали на розвиток польської історичної думки й уявлень.

Вивченням особливостей зображення історії українського козацтва у працях польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст. займалася низка як українських, так і польських дослідників. Зокрема, варто відзначити працю Оксани Рудої (Руда, 2008). Окремі розвідки цій темі присвятили Євген Сінкевич (Сінкевич, 2008) та Тарас Гриневич (Гриневич, 2009). Серед польських дослідників огляд польської історіографії проблем ранньої історії козацтва у працях, присвячених військовому мистецтву та державному будівництву, здійснив Мацей Франз (Maciej Franz) (Franz, 2006). Розвиток наукової кар'єри й історіографічних поглядів Т. Корзона вивчало чимало сучасних польських науковців. Особливо тут варто відзначити ґрунтовну працю Йо-ланти Колбушевської (Jolanta Kolbuszewska) (Kolbuszewska, 2011). Попри наявність цих досліджень, на сьогодні немає праці, у якій би спеціально були проаналізовані погляди Т. Корзона щодо генези та ранньої історії українського козацтва.

Мета дослідження – розглянути специфіку наукових підходів польського історика Тадеуша Корзона до вивчення й інтерпретацій раннього періоду історії українського козацтва в час до появи першого реєстру та реформ короля Стефана Баторія (Stefan Batory) в 1570-х роках.

Тадеуш Корзон народився 1839 р. у польській сім'ї, що мешкала в Мінську у Білорусі. Навчання розпочав у мінській гімназії та продовжив на юридичному факультеті Московського університету, закінчивши який 1859 р., працював викладачем історії у гімназії в Ковні, однак після вибуху 1863 р. польського національно-визвольного повстання був виселений у Сибір, де перебував до 1867 р. Повернувшись із заслання, поселився у Варшаві, де займався викладанням у різних навчальних закладах та науковими дослідженнями. Незабаром став одним із найпопулярніших і найшанованіших серед громадськості та в академічних колах істориком і чільним представником Варшавської історичної школи.

Історія українського козацтва посідала чільне місце в дослідженнях Т. Корзона військової історії Польської держави. Козаки в його працях виступали важливим елементом суспільства Польсько-Литовської держави та її мілітарної могутності, адже брали участь у головних подіях військової історії кінця XVI і XVII ст., проте водночас зображені небезпечним суперником, із яким полякам неодноразово доводилося схрестити зброю. Це спонукало вченого багато уваги присвячувати як проблемам військової організації козацтва, так і детально висвітлювати події, у яких брали участь козаки, особливо акцентуючи на різних війнах. Однією з основних у цьому контексті була для нього проблема походження козаків та специфіка їхнього розвитку на ранніх етапах існування, ще до входження у військові структури Речі Посполитої в 1570-х роках і перших польсько-козацьких конфліктів 1590-х років.

У візіях Т. Корзона у груп, на основі яких сформувалося найраніше українське козацтво, поєднувалася низка стереотипних, притаманних для польської історичної свідомості зламів XIX і XX ст., підходів до пошуків расової, етнічно-культурної та соціальної бази появи їхнього феномену. Різноманітні расові упередження соціуму підштовхували до пошуку в історичних явищах, із якими в польського народу здебільша були пов'язані негативні конотації, чужого іноетнічного й навіть іншорасового

елемента. Так, історик підтримував тезу про існування на території України особливої расової спільноти, що з'явилася внаслідок змішування представників європеїдної та монголоїдної рас. Він наголошував, що «на прикордонні оброблюваних білошкірим населенням полів і топтаних кочовиками жовтої раси диких полів утворювалися громади мішанців, які приймали собі назву козаків» (Korzon, 1923, s. 369).

Доказом своєї тези про татарське та навіть черкеське походження українських козаків Т. Корзон вважав легенди, історичні міфи й конструкції, які вибудували інтелектуали та політики нового часу. Такою для історика слугувала легенда, яку записав 1788 р. Іван Болтін (Іван Болтин), і псевдоісторична оповідь, вміщена у привілеї короля Станіслава Августа Понятовські (Stanisław August Poniatowski, 1764–1795). Опираючись на першу з них, попри її обґрунтовану критику ще Ніколая Карамзіна (Николай Карамзин), дослідник стверджував, що монгольський баскак 1282 р. спровадив із Кавказу під Курськ, а потім – на Наддніпрянщину групу черкесів, які збудували собі там місто Черкаси й називалися козаками. З королівського ж привілею він видобув інформацію про нібито похід великого литовського князя Гедиміна (Gedeminne) на Перекоп, Каффу та навіть Черкесію, де захопив полонених й оселив їх у околицях Канева та Черкас. При цьому вчений, хоч і зазначав, що ідеї, викладені в цих переказах, не мають підтвердження жодними історичними фактами, наголошував, що «головною для нас є збіжність обох переказів щодо оселення черкесів у Черкасах» (Korzon, 1923a, s. 371).

Тадеуш Корзон вважав, що протягом кількох століть відбувався процес перетворення татар і вихідців із Кавказу на «руське козацтво». Так, ще наприкінці XV ст. козаки, на його думку, повністю були татарами. На підтвердження цієї тези він наводив свідчення Яна Длугоша (Jan Długosz) про походи на терени Великого князівства Литовського «великого війська татар із втікачів, грабіжників, вигнанців, яких їхньою мовою називають козаками» (Korzon, 1923a, s. 373). Поряд із цією масою «татар-козаків» появлялися лише перші поодинокі «козаки-русини». У висновку історик наголошував, що в час розпаду Золотої Орди «руські козаки становили ніби одну з орд, що билася з іншими такими ж за засоби існування, й ще цілком не відрізнялися від них способом існування» (Korzon, 1923a, s. 373.) Учений стверджував, що в усі наступні століття існування українського козацтва серед нього було багато татар, доказ чого – побутування татарських прізвиськ і прізвищ.

В організаційній структурі козаччини Т. Корзон убачав пряме перенесення татарських понять та ідей. Так, історик наголошував, що занурені в татарські традиції та стиль життя козаки, нав'язали всій спільноті Запорізької Січі й навіть її засновнику Дмитрові Байді Вишневецькому всі татарські елементи. Так вони «назвали його [Д. Вишневецького – М. К.] фортецю по-татарськи – кошем, старших командирів – осавулами, буди із хмизу, накриті кінськими шкірами, – куренями, у кожному курені встановлювали курінного отамана» (Korzon, 1923a, s. 377). Термін отаман науковець виводив із татарського слова «ата» – «батько». Як найвірогіднішу версію щодо значення поняття «отаман» учений називав її генезу від татарського «одамана», що був «керівником всіх “чабанів”, а отже, і очільником “коша”, тобто 10 тис. овець поділених на 10 стад» (Korzon, 1923a, s. 378). Подібно бачив у козацькій організації татарські впливи і Станіслав Закшевські (Stanisław Zakrzewski) (Zakrzewski, 1936, s. 39–40).

Упередження до всіх інших рас, окрім білої європеїдної, дали змогу Т. Корзону й багатьом іншим польським дослідникам через історичний міф про «метисне»

походження козаків та й усіх українців автоматично зараховувати їх до «нижчої», варварської, групи, а отже, і показувати, як нездатних до творення високої культури та будь-яких цивілізаційних благ.

Поряд із тезами про азіатське, чуже всій європейській цивілізації, походження козацтва польські вчені наголошували на його маргінальному соціальному становищі. Так, для Т. Корзона сама назва «козак» із її татарськими коріннями мала означати «найбідніших в орді воїнів, придатних лише до легкої кавалерії» (Korzon, 1923a, s. 369). Виходячи зі соціального поділу татар, що прийняли підданство Великого князівства Литовського за часів правління Вітовта (Vytautas), історик прирівнював їх до нижчої групи, представники якої не мали власних людей та особисто виступали на війну. Також вказував, що козаками називали втікачів із Південної Русі. Поряд із цим дослідник відзначав існування поняття «черкаси», яке використовували у Великому князівстві Московському, та «п'ятигорці» – у Литві, що відносилися до напіврегулярної легкої кавалерії. Ці поняття, що мали паралелі в назвах на Кавказі, слугували для Т. Корзона доказом кавказького чи татарського походження козаків. У контексті стилю життя та занять козаків науковець зазначав, що «лише при крайній необхідності, найчастіше при голоді, йшли вони на службу до людей осілих, ситих, не охоче та з опором піддавалися під владу держави, бралися за бортництво та рільництво, але без роздумів виходили у степи, щоби проводити час у козацькій вольниці, живучи із мисливства, рибальства та розбійництва» (Korzon, 1923a, s. 373). Що ж до самого поняття козацької «вольниці» та свободолубства, то дослідник вважав їх відповідним до сутності кочовиків, які зневажали осілих людей і характеризували їх як невільників, закритих у межах міст та своїх будинків.

Першим організатором козацтва Тадеуш Корзон називав Остафія Дашковича. Відзначаючи його українське («руське») походження, історик схарактеризував його як особу, «на життєписі якого виразний слід залишили характерні риси козацької природи», і назвав такою «зраду» великого князя литовського Александра Ягеллончика (Aleksander Jagiellończyk). Він зазначав, що український шляхтич під час Московсько-польської війни разом із багатьма іншими шляхтичами перейшов на бік Івана III (Иван III) і 1499 р. займався плундруванням литовського прикордоння. Однак уже 1508 р. знову повернувся на литовську службу й був «охоче прийнятий, адже здобув велику славу своєю боротьбою проти татар як *veteranus kozakorum ductor*». Також учений характеризував його як хитрого, сильного та завжди щасливого, справжнього постраху на татар. Для повноти образу степового ватажка та варвара-козака Т. Корзон описував навіть зовнішність О. Дашковича як з «обличчя, вигляду цілого тіла й одягу цілком татарського», що розмовляв по-татарськи й «серед татар, коли займався шпигуванням, сприймався як один із них» (Korzon, 1923a, s. 375). Додатково наголошував і на жорстокості козацького очільника, що мала бути необхідною ознакою для козаків чи не в усіх польських історичних стереотипах. Зокрема, науковець стверджував, що О. Дашкович завжди всіх татарських послів наказував сажати на палю й виставляти у степу для остраху. Водночас дослідник акцентував, що насправді О. Дашкович «не був з походження козаком, ані черкесом, ані татариним» (Korzon, 1923a, s. 375), пов'язуючи українське козацтво з певним, сконструйованим польською історіографією, етно-генетичним кодом. Відзначав його руське коріння, батька – вітебського ключника Івана, матір – із роду Ходкевичів, та сестру, що вийшла заміж за Бориса Тишкевича, вписуючи так Остафія Дашковича до провідних аристократичних родів

Великого князівства Литовського. Що ж до статусу О. Дашковича як першого козацького гетьмана, то Т. Корзон вважав, що його не підтверджує жоден документ і сформувався він винятково у творчості поетів. При цьому науковець усе ж зазначав, що «йому належить визнати першість в ідеї організувати литовсько-польську козачину на Дніпрі й використовувати козаків у чисельних різноманітних далеких походах» (Korzon, 1923a, s. 375).

Одним з основних моментів появи козацтва на землях Польсько-Литовської держави Т. Корзон називав 1516 р. Він опирався на свідчення хроніста Марціна Белські (Marcin Bielski), який наголошував, що «саме тоді в нас почали існувати козаки», і пов'язував це із формуванням Предславом Лянцкороньські (Przeclaw Lanckoroński) загону з кількох сотень «служебник з України» для походу на татар та турків під Акерман. Історик особливо високо оцінював постать П. Лянцкороньські, називаючи його «чудовим лицарем, освіченим під час подорожей Європою й Азією, до Єрусалиму, талановитим організатором, вождем, здатним втримати солдатів у суворій дисципліні», не оминувши нагоди наголосити на його польському походженні (Korzon, 1923a, s. 373). Цікаво, що у творі «Історія війн та війська» саме його Т. Корзон ставив на перше місце, перед О. Дашковичем, хоч і зазначав, що він діяв уже після українця. Такий письменницький поворот був покликаний встановити єрархію престижності народів, у якій українці мали залишатися в тіні поляків і поступатися їм у політичному хисті. Крім цього, вчений звертав увагу й на особливості адміністративної політики влади, що впливала на розвиток козацтва й була пов'язана зі створенням окремого прикордонного староства у Хмільнику на Поділлі, що стало центром «поточної оборони».

Прославляючи П. Лянцкороньські, Т. Корзон усе ж майже всі козацькі походи першої третини XVI ст. пов'язував з О. Дашковичем. Серед походів П. Лянцкороньські історик називав лише експедицію на Акерман 1516 р. і відзначав участь у ній і козаків під проводом О. Дашковича. Наступною військовою акцією руського шляхтича була підтримка на чолі 250 легких кіннотників військ кримського хана Мехмед Гірея (Mehmed Geray) в їхньому поході на Москву 1521 р. Наступного року планували спільний із татарами похід на Астрахань, який однак не відбувся через ув'язнення О. Дашковича ханом із ненаведених істориком причин. Дослідник описував похід козацького очільника 1524 р. на Очаків та Іслам Кермен та їхні руйнування уже після його втечі з полону у Криму. Опираючись на архіви Йозефа Томіцкі (Józef Tomicki), Тадеуш Корзон наводив свідчення про контакти Остафія Дашковича з угорським магнатом Яношем Заполья (János Szapolyai) 1527 р., якому він пропонував свою допомогу в кількості до 2 000 воїнів. При цьому науковець вказував, що немає детальних підтверджень, як на користь такого походу, так і заперечення його можливості (Korzon, 1923a, s. 375). Також йому вдалося успішно оборонити Черкаси від армії кримського хана Саадет Гірея (Saadet Geray), що облягав їх протягом двох тижнів. Завершив військову кар'єру О. Дашкович спустошливими набігами на терени Московського князівства в 1534 р. і 1535 р. Таку діяльність козацького провідника, як наголошував історик, високо оцінив король Сигізмунд, обдарувавши своїми «ласками та щедрістю». Результатом такого наближення до королівського двору, на думку Т. Корзона, було запрошення О. Дашковича на сейм у Пйотркові 1533 р. Дослідник висвітлює подробиці проєкту О. Дашковича щодо організації оборони степового прикордоння, формування козацьких кінних загонів і патрулів на чайках по Дніпру, заснування сторожових замків (Korzon, 1923a, s. 375).

Цікаво, що наслідком діяльності О. Дашковича Т. Корзон бачив перший виступ мешканців українського прикордоння проти королівської влади. Вчений вважав, що його панування призвело до посилення серед населення Черкас і Канева сваволі, непокори й войовничості. Тому після його смерті міщани 1536 р. вигнали його наступника на посаді королівського намісника Василя Тишкевича, коли той відмовився задовольнити їхню скаргу. У відповідь король Сигізмунд наказав київському ротмістрові збройно придушити виступ, що й було зроблено та призвело до загибелі 8 осіб. Однак ці буремні події змусили короля 1538 р. передати староство Янові Пеньку (Korzon, 1923a, s. 376).

Варто звернути увагу, що в польській історичній науці, як у XIX ст., так і у працях сучасних дослідників, особливу роль в організації козацтва відведено саме представникам польської локальної влади в Україні. Саме вони, на думку польських учених, були чи не єдиними в регіоні носіями конструктивних державницьких ідей і знань у сфері військової стратегії й організації. Так чи не всі здобутки козацтва в політичній, організаційній чи військово-тактичній сфері приписували «польському генію». Треба згадати таких сучасників Тадеуша Корзона, як Міхал Бобжиньські (Michał Bobrzyński) чи Александер Яблоновські (Aleksander Jabłonowski). Так перший вказував, що коменданти прикордонних замків в Україні самі організовували місцеве населення в козаків (Bobrzyński, 1927, s. 109), а другий наголошував, що королівські намісники в організації козацьких військ переслідували подвійну ціль: залучення населення до оборони проти татар і нав'язування йому влади та дисципліни (Jabłonowski, 1912, s. 160). Однак особливо акцентував на ролі польських старост і шляхти прикордоння у творенні козацтва Францішек Равіта-Гавронські (Franciszek Rawita-Gawronski), який бачив їх єдиними представниками європейської цивілізації у «кресах» Польсько-Литовської держави та Дикого Поля (Rawita-Gawronski, 1930). Саме їхні замки та володіння він бачив справжніми кузнями, де творилася військова організація козаків. Подібні погляди часто з'являються й у працях сучасних польських дослідників, наприклад, в «Ідеї козацької держави» М. Франза.

Закономірно, як доленосну історичну подію Т. Корзон оцінював заснування Запорізької Січі, оскільки вона стала «пунктом концентрації та військовою столицею для запорізьких козаків» (Korzon, 1923a, s. 376). Також він відзначав особливо вигідне для оборони розташування фортеці Січі на о. Хортиця, до якої можна було дістатися лише на козацьких човнах-чайках і врятуватися від водяних вирів завдяки використанню натягнутого між берегами канату, що був основним елементом своєрідного місцевого «порому». Вчений відзначав високі темпи заселення та значну кількість мешканців, що осіли на Хортиці й довколишніх островах зі своїми сім'ями з 1553 р. і вже менш ніж за 20 років могли виставити військо в 6 000 осіб. Однак в іншому місці Т. Корзон прямо заперечував свою ж характеристику Січі як «столиці козаків» і наголошував, що вона аж ніяк не могла такою бути. Причину цього він вбачав у правилах внутрішнього життя Січі, які забороняли приводити на її терени жінок. Саме вони, як необхідний елемент людської спільноти, могли навести лад та у правильному напрямі скерувати розвиток цього поселення. Тому, на думку дослідника, Січ «не могла ніколи стати столицею будь-якої держави чи політичного суспільства й могла бути лише великою, але бідною, позбавленою заможних економічних умов існування господарю для войовничих прибуд, місцем найму розбійників, організаторів самостійних грабіжницьких походів, зброярнею для неозброєних, часом печерою для злочинців, а часом – для героїчних дружин хоробрих молодців» (Korzon, 1923a, s. 377).

Тадеуш Корзон описував події довкола заснування Запорізької Січі на о. Хортиця як частину бунту князя Д. Вишневецького проти влади Польсько-Литовської держави. Історик вважав, що Д. Вишневецького не задовольняли умови королівської служби й об'єм маєтностей, зокрема замків, переданих у його користування. Неспокійний «показаний» князь «разом із своєю ротою, тобто з цим усім козацтвом-селянством, яке довкола себе збирав, самовільно виїхав, жорстко порушивши свої службові обов'язки» (Korzon, 1923a, s. 376). Такий учинок, як вважав науковець, викликав на королівському дворі підозри щодо нібито бажання Д. Вишневецького перейти на службу до турецького султана. Тому йому навздогін було вислано князя Костянтина Острозького, який утікачів не схопив, натомість захопив собі черкаське та канівське староства. З усіма своїми прибічниками Байда дістався до Хортиці, де і заснував добре укріплений замок та розселив утікачів.

Князя Д. Вишневецького Т. Корзон характеризував як дуалістичну постать, що поєднувала риси українського князя, представника типу прикордонної аристократії, й особи, яка повністю перейнялася козацькою сутністю, що, на думку польського історика, виражалася в мінливості, зрадах, бунтах і войовничості. Визначальною для всієї діяльності князя вчений виділяв постійну зміну ним фронту та підданства – багаторазові переходи з королівської служби до султана чи московського царя й назад. Дмитра Вишневецького науковець називав «показаним членом князівського роду, що виводив своє походження від Корибута Ольгердовича, й мешкав на Волині» (Korzon, 1923a, s. 376). Розглядаючи князя як фактично козака, він усе ж вирізняв його з козацького загалу, який Т. Корзон вважав просякнутий татарським «варварським» духом і традиціями. Зокрема, зазначав, що князь мав значно кращу освіту, ніж інші козаки. Саме це, на його думку, давало йому змогу вести складну дипломатичну гру і вдало змінювати покровителя та, одержавши пробачення, повертатися на службу то до польського короля, то до московського царя. При цьому задля конструювання негативного образу козацького керівника науковець наголошував, що «у царя він заробив собі лише порівняння із прибудним собакою» (Korzon, 1923a, s. 377). Проте вчений не відводив Д. Вишневецькому визначальної ролі в організації структур козацтва. Він наголошував, що козацький очільник, «безперечно, користувався популярністю й викликав послух серед запорожців, але неможливо приписати йому повної організації цієї т. зв. Старої Січі» (Korzon, 1923a, s. 377). Дослідник вважав, що козаки, маючи татарське коріння та устрій, нав'язали цій військовій спільноті тюркські поняття й організаційні елементи, які не зміг змінити навіть Д. Вишневецький.

Варто зазначити, що антипатії до козацтва в польській історіографії ще в першій половині ХХ ст. поступово зазнавали певного переосмислення і дедалі частіше з'являлися конструктивніші та позбавлені стереотипних негативних формулювань означення. Так, у міжвоєнний період один із провідних польських дослідників історії козацтва Владислав Томкевіч (Władysław Tomkiewicz) не намагався зобразити Дмитра Вишневецького винятково бунтівником. Учений наголошував на його визначальній ролі в організації козаків у регулярну військову силу. Та й будівництво фортеці на о. Хортиця він оцінював як важливий крок у покращенні оборони кордонів Польсько-Литовської держави від нападів татар (Tomkiewicz, 1939, s. 17).

Описуючи історію військових дій Д. Вишневецького, Т. Корзон першим його походом назвав напад на «якусь турецьку фортецю на березі Чорного моря» на початку 1554 р. Другим – експедицію уже на татарський замок на Дніпрі Іслам Кермен, де

козакам вдалося захопити арсенал гармат. Здобута артилерія дала змогу запорожцям захистити Січ на о. Хортиця від удару у відповідь хана Девлет Гірея (Devlet Geray) й відбити штурми, які тривали 24 дні. Пізніше, як зазначав історик, князь перейшов на службу до султана й перебував у Білгороді (Акермані), звідки, за посередництва кошового отамана Яковича, попросився на службу до Івана Грозного (Іван Грозний). Перехід на московську службу вчений розглядав як особливий приклад зради і зазначав, що князь навіть захопив Черкаси й Канів та пропонував передати їх цареві. Після цього разом із московським воеводою Данілом Адашевим (Данило Адашев), козацький очільник воював проти татар над Доном. Тадеуш Корзон відзначав, що Дмитрові Вишневецькому вдалося дістатися аж до Кавказу, де він почав виконувати обов'язки царського воеводи «над черкесами в п'ятигорській землі» (Korzon, 1923a, s. 377). Цим історик хотів знову вказати на певне козацьке коріння з Кавказу, що стало основою його козакознавчих історіографічних конструкцій. Щоб додати зневажливих характеристик Д. Вишневецькому, він навів вислів із московських документів, який повернення князя на королівську службу описував словами: «... як собака прибіг і як собака втік» (Korzon, 1923a, s. 377). Повернення на Батьківщину Байди історик усе ж також показав у темних тонах і вказував, що він одразу разом з Ольбрахтом Ласкі (Olbracht Łaski) «приєднався до заворушень на Волощині й закінчив своє життя, як каже легенда, повішений за ребро на гаку в Константинополі в 1563 р.» (Korzon, 1923a, s. 378). При цьому вчений звертав увагу на історіографічну дискусію навколо розповідей про смерть Дмитра Вишневецького й відзначив їх аналіз у працях Михайла Грушевського (Грушевський, 1995, с. 126).

Основним джерелом наповнення шерегів козацтва вже у другій половині XVI ст. Т. Корзон бачив «ізгоїв з осілого суспільства». Це формулювання мало надати українському козацтву негативних конотацій і передовсім показати їх як чужий осілому суспільству, державному ладу та самій цивілізації елемент. Цей «асоціальний», у його баченні, елемент він розділив на дві групи: «селян, що не хотіли підпорядковуватися важкій у цей час панщині, що панувала у шляхетських маєтках», і «кримінальні злочинці будь-якого стану, які втікали від загрози вироку вигнання або вже після його винесення» (Korzon, 1923a, s. 376). Дослідник відзначив посилення соціального тиску на селян, який здійснювала влада й аристократія і закріплювала в законодавчих актах 1496, 1510 та наступних років. Так, особи, що відмовлялися виконувати різні повинності на користь власників маєтків та вдавалися до переселення із земель, на яких мешкали і де виконували закріплені за ними обов'язки, мали бути «схоплені, заковані в ланцюги й видані пану згідно із пунктами законів» (Korzon, 1923a, s. 376).

На процеси трансформації козацтва, що розпочалися в середині XVI ст. і продовжувався наступні десятиліття аж до оформлення у реєстрове військо, звертав увагу Т. Корзон. Історик вважав, що із формуванням козацького осередку на Запорізькій Січі посилювався рух добровольців, що на певний час прибували на Запоріжжя з «городової України», де вони мешкали постійно й мали сім'ї. Ці особи здебільша приїжджали для участі в певних конкретних походах або задля ведення козацьких промислів у літній період. Масштабний рух різними регіонами осіб, що займалися козакуванням, сприяв активному творенню та поширенню особливого типу воїна зі специфічним набором озброєння і стилем воювання. На розміри цього явища науковець вказував, наводячи факти появи «вітебських» козаків у Московсько-литовській війні 1566–1567 pp. (Korzon, 1923a, s. 378).

Однак вирішальну роль у перетвореннях козаків із «грабіжників татарських черед і вірменських купців» на «лицарську спільноту, що воювала з бусурманами» Т. Корзон відводив саме польським шляхтичам, які прибували на Січ і нібито єдині займалися справжньою організацією січовиків та привнесенням високих ідеалів у їхню боротьбу (Korzon, 1923b, s. 86). При цьому треба відзначити, що, широко висвітлюючи діяльність козацьких очільників українського («руського») походження, з іменами яких і пов'язана лівова частка всіх подій в історії козацтва XVI ст., історик ледь не постійно намагався зобразити їх бунтівниками, зрадниками чи просто анархічними грабіжниками. Короткі згадки у працях Тадеуша Корзона про польських шляхтичів, наприклад Прецлава Лянкороньські (Przeclaw Lanckoroński) (Korzon, 1923a, s. 373) чи Бернарда Претвіча (Bernard Pretwicz) (Korzon, 1923a, s. 376), що залишили не такий яскравий слід, як представники української аристократії, все ж ставали підґрунтям для їхнього прославлення дослідником. Так, Б. Претвіча він характеризував як винятково хороброго вождя і як організатора всієї оборони степового прикордоння, відповідно до його обов'язків, як барського старости. Однак походження українських шляхтичів, яким не можна було приписати неоднозначної щодо Польсько-Литовської держави та влади поведінки, він просто обходив мовчанням. Такими, зокрема, для нього були представники прославленого у війнах князівського роду Ружинських.

Описуючи діяльність князів Ружинських, Т. Корзон згадав лише факт їхнього зубожіння в середині XVI ст. і вказував, що «засоби проживання отримували лише з перебування на другорядних становищах черкаського підстарости, підвоеводи в Києві» (Korzon, 1923b, s. 87). Однак дослідник усе ж перераховував військові досягнення князів у їхньому керівництві козацтвом, зокрема зруйнування 1576 р. Богданом Ружинським турецької фортеці Тегіні й татарського замку Гаслангородок, командування кошовим отаманом Кіриком Ружинським власною хоругвою в московських війнах у 1570-х роках, гетьманування Михайла Ружинського, згаданого в документах київських міщан від 1585 р. і Романа Ружинського, відомого учасника московських походів, у яких він загинув 1609 р.

Окремо Тадеуш Корзон висвітлив історію походу Івана Підкови на Молдову. Однак зображення цієї події вписував у діяльність польської шляхти. Так, початковий успіх походу Івана Підкови на Ясси 1577 р. пов'язував із діяльністю шляхтича Станіслава Копицького, який «зібрав для молдавського претендента 330 відбірних вояків», якими керував отаман Яків Шах. Станіслава Копицького вчений характеризував «хоч і малознаним, але обдарованим великою любов'ю козаків, з якими діяв уже 20 років» (Korzon, 1923b, s. 87). Що ж до отамана Я. Шаха, то науковець відзначив його заходи зі збільшення козацького війська до 1 000 осіб, із яких «600 привів до Підкови, оголосив його молдавським господарем і під удари барабанів увів 29 листопада в Ясси» (Korzon, 1923b, s. 87). Цікаво, що, наприклад, Ф. Равіта-Гавроньські намагався показати авантюризм борців за молдавський трон і навіть у висвітленні даних про чисельність козаків, які брали участь у походах, намагався применшити кількість учасників, а отже, й популярність і масштаб цих акцій. Зокрема, згадував лише про понад 300 козацького війська в І. Підкови та Я. Шаха (Rawita-Gawroński, 1923, s. 48).

Козаки І. Підкови та Я. Шаха, як згадував Т. Корзон, кілька разів вступали в битви зі силами встановленого султаном господаря Петра VI Кульгавого (Petru Ţchiopul). Однак сам І. Підкова, як вважав науковець, не наважився продовжити війну проти

турків і покинув Ясси, вирушивши на Запоріжжя. Історик звертав увагу на зовнішньополітичні наслідки походу І. Підкови та козаків на Молдову і вказував, що він спричинився до погіршення відносин між Польщею й Османською імперією. Намагаючись вибілити негативну роль польської влади та самого короля С. Баторія в долі популярного ватажка антитурецької боротьби, Т. Корзон зазначав, що, проїжджаючи через Брацлавщину, І. Підкова «був змушений їхати до короля» (Korzon, 1923b, s. 87). Розповідаючи про страту І. Підкови, дослідник наголосив, що це відбулося у присутності турецького чауша й не згадав про бажання та наказ на це С. Баторія (Korzon, 1923b, s. 87). Цікаво, що запровадження С. Баторієм козацького реєстру та надання низки привілеїв історик розглядав як прямий наслідок молдавського походу 1577 р. і бажання короля не допустити подібних акцій у майбутньому.

Розглянувши наведені у працях Т. Корзона факти та їхні інтерпретації, можна відзначити вагому роль історії українського козацтва в його дослідженнях минулого польського війська та військової історії. Займаючись історичними студіями на зламі XIX і XX ст., учений перебував під великим впливом тогочасних історіографічних конструкцій та політичних ідей, що були зумовлені домінантними концепціями епохи неоромантизму та перебування польського народу під іноземним поневоленням. Ідеї боротьби за незалежність диктували інструментальне використання історії для «зміцнення сердець», що часто вело й до пошуку різноманітних ворогів у представниках інших народів, із якими поляків поєднувало чимало сторінок спільної складної історії. Так українське козацтво як частий суперник польської влади дослідник нерідко зображав у темних тонах. Негативні конотації в образі ранньої історії козацтва демонстрував через теорії про татарське, а отже, расове й цивілізаційне походження та зображення запорожців як бунтівної варварської стихії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гриневич, Т. (2009). Генеза та становлення козацтва в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*, 160–161, 60–67.

Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн., 7*. Київ: Наукова думка.

Руда, О. (2008). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів.

Сінкевич, Є. (2008). Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ, 236–242.

Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie, 2*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraiennych w XVI–XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Kolbuszewska, J. (2011). *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Korzon, T. (1901). *Historia Nowożytna* (T. 1: do 1648 roku). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Korzon, T. (1923a). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 1*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich.

Korzon, T. (1923b). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 2*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich.

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa.

Rawita-Gawroński, F. (1930). *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.* Wilno: Zakłady graficzne «Znicz».

Tomkiewicz, W. (1938). Ukraina między Wschodem i Zachodem. *Sprawy Narodowościowe, 12/1–2*. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych.

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych.

Zakrzewski, S. (1936). *Zagadnienia historyczne: w 2 t., 2*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

REFERENCES

Hrynevych, T. (2009). Geneza ta stanovlennia kozatstva v diskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Istorychni nauky»*, 160–161, 60–67 (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn., 7*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Ruda, O. (2008). *Ukraińskie kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).

Sinkevych, Ye. (2008). Doslidzhennia ukraińskoho kozatstva v polskii istoriohrafii kintsia XIX – pershii polovyny XX st. *Istoriografichni ta dzherełoznavchi problemy istorii Ukrainy*. Dnipropetrovsk, 236–242 (in Ukrainian).

Bobrzyński, M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie, 2*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVI wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek (in Polish).

Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności (in Polish).

Kolbuszewska, J. (2011). *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego (in Polish).

Korzon, T. (1901). *Historia Nowożytna* (T. 1: do 1648 roku). Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa (in Polish).

Korzon, T. (1923a). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 1*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Korzon, T. (1923b). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, 2*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa (in Polish).

Rawita-Gawroński, F. (1930). *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.* Wilno: Zakłady graficzne «Znicz» (in Polish).

Tomkiewicz, W. (1938). Ukraina między Wschodem i Zachodem. *Sprawy Narodowościowe, 12/1–2*. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych (in Polish).

Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukrainna*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych (in Polish).

Zakrzewski, S. (1936). *Zagadnienia historyczne: w 2 t., 2*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Marko KANTOR

PhD student of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2412-5795>

e-mail: m.kantor@mios.com.ua

THE IMAGE OF THE EARLY HISTORY OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE STUDIES OF TADEUSZ KORZON

The article examines the features of the research approaches of the Polish historian T. Korzon to the study of the origin and early history of the Ukrainian Cossacks in the period before the creation of the first Cossack register and the reforms of the Polish king S. Batory. The study examines the characteristics of interpretations and assessments of various historical issues related to the Cossacks by this scholar. The specificity of the approaches of the scientist to his coverage of the theory of the origin of the Cossacks from the Tatar environment is analysed. The depiction of the history of the activities of the first Cossack leaders such as O. Dashkovych, P. Lantskoronsky, D. Vyshnevetsky, princes Ruzhynsky and I. Pidkova, events related to the founding of the Sich on the island of Khortytsia and the military organization of the Cossacks are highlighted.

Having analyzed the facts and their interpretations presented in T. Korzon's works, this study highlights the vital role of the history of the Ukrainian Cossacks in his examination of the past of the Polish army and military history. Engaging in historical studies at the turn of the 19th and 20th centuries the scholar was greatly influenced by the historiographical constructions and political ideas of that time, which were conditioned by the prevailing concepts of the era of neo-romanticism and the Polish people's stay under foreign enslavement. The ideas of the struggle for independence dictated the instrumental use of history to «strengthen hearts», which often entailed the search for various enemies in representatives of other peoples with whom the Poles shared many pages of a common complex history. Hence, the Ukrainian Cossacks, as a frequent rival of the Polish government, were often depicted by the scholar in dark tones.

Negative connotations in the image of the early history of the Cossacks were conveyed through theories suggesting their Tatar origins – perceived as racially and civilizationally foreign – as well as through their depiction as a rebellious and barbaric element.

Key words: Tadeusz Korzon, Polish historical science, Cossacks, Tatars, Sich, historical stereotype.